

Vrouwen
die lezen
zijn nog steeds
gevaarlijk

Stefan Bollmann

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Vincent van Gogh (1853–1890)
Stilleven met Franse romans en glas met roos, 1887
Perth, The Robert Holmes à Court Collection

Oorspronkelijke Duitse uitgave

© 2011 Elisabeth Sandmann Verlag GmbH, München
Alle rechten voorbehouden

Tekst Stefan Bollmann

Redactie Antonia Meiners, Eva Römer

Vormgeving Kuni Taguchi

Productie Karin Mayer, Peter Karg-Cordes

Fotogravure Christine Rühmer

Dankwoord van de auteur

Ik dank mijn uitgeefster Elisabeth Sandmann, die dit aantrekkelijke thema al voor de tweede keer aan een man heeft toevertrouwd, Antonia Meiners voor haar kundige redactie van het boek, Kuni Taguchi voor de vormgeving, alsmede de tentoonstellingscurator Karin Sagner, die mij en de uitgeverij bij de selectie van de kunstwerken met haar grote kennis en slagvaardigheid heeft bijgestaan. – *München, zomer 2010*

Nederlandse uitgave

© 2011 Mercatorfonds, Brussel en Amsterdam University Press, Amsterdam

Exclusieve distributie in België

onder de titel *Vrouwen die lezen zijn vrij*

Mercatorfonds

ISBN 978 90 6153 333 7

D/2011/703/25

Exclusieve distributie in Nederland

Amsterdam University Press

ISBN 978 9089 643759

Nederlandse vertaling Jan Bert Kanon

Eindredactie Nederlandse uitgave Petra Gunst, Tekst & Beeld

Zetwerk Nederlandse uitgave Yanne Devos, Tijdsbeeld & Pièce Montée

Productie Nederlandse uitgave Tijdsbeeld & Pièce Montée, onder leiding van Ronny Goby

Amsterdam
University
Press

Vrouwen
die lezen
zijn nog steeds
gevaarlijk

Stefan Bollmann

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

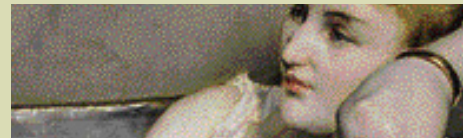

Amsterdam
University
Press

Inhoud

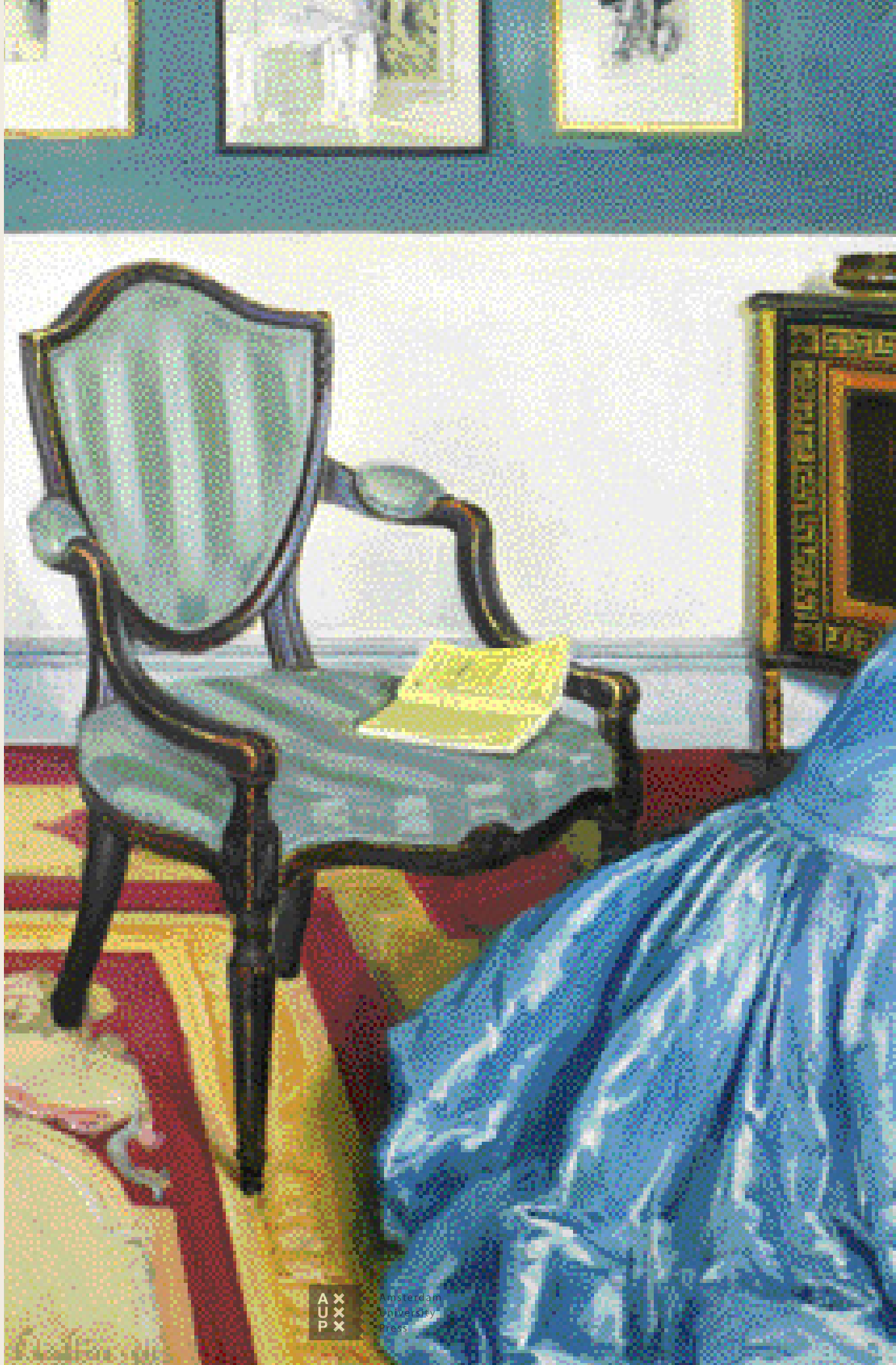
- 10 *Woord vooraf van Stefan Bollmann*
- 20 *Lezen bevrijdt*
Filosofes, strijdsters voor vrouwenrechten,
lezeressen van verboden boeken
- 44 *Lief boek, maak me vroom*
Heiligen, zondaressen, bijbelvaste lezeressen
- 64 *Het uur van de vrouwspersonen*
Nietsdoeners, genieters, eenzame lezeressen
- 84 *Het purperen paleis van de zoete zonde*
Vrouwen die verleiden en verleid worden, gevaarlijke lezeressen
- 98 *Professionele lezeressen*
Onderwijzeressen, salondames, voorlezeressen
- 114 *Lezeressen gaan op reis*
Reizigsters, levenskunstenaressen, moderne lezeressen
- 133 *Om verder te lezen*
- 134 *Illustratieverantwoording*
- 135 *Register*

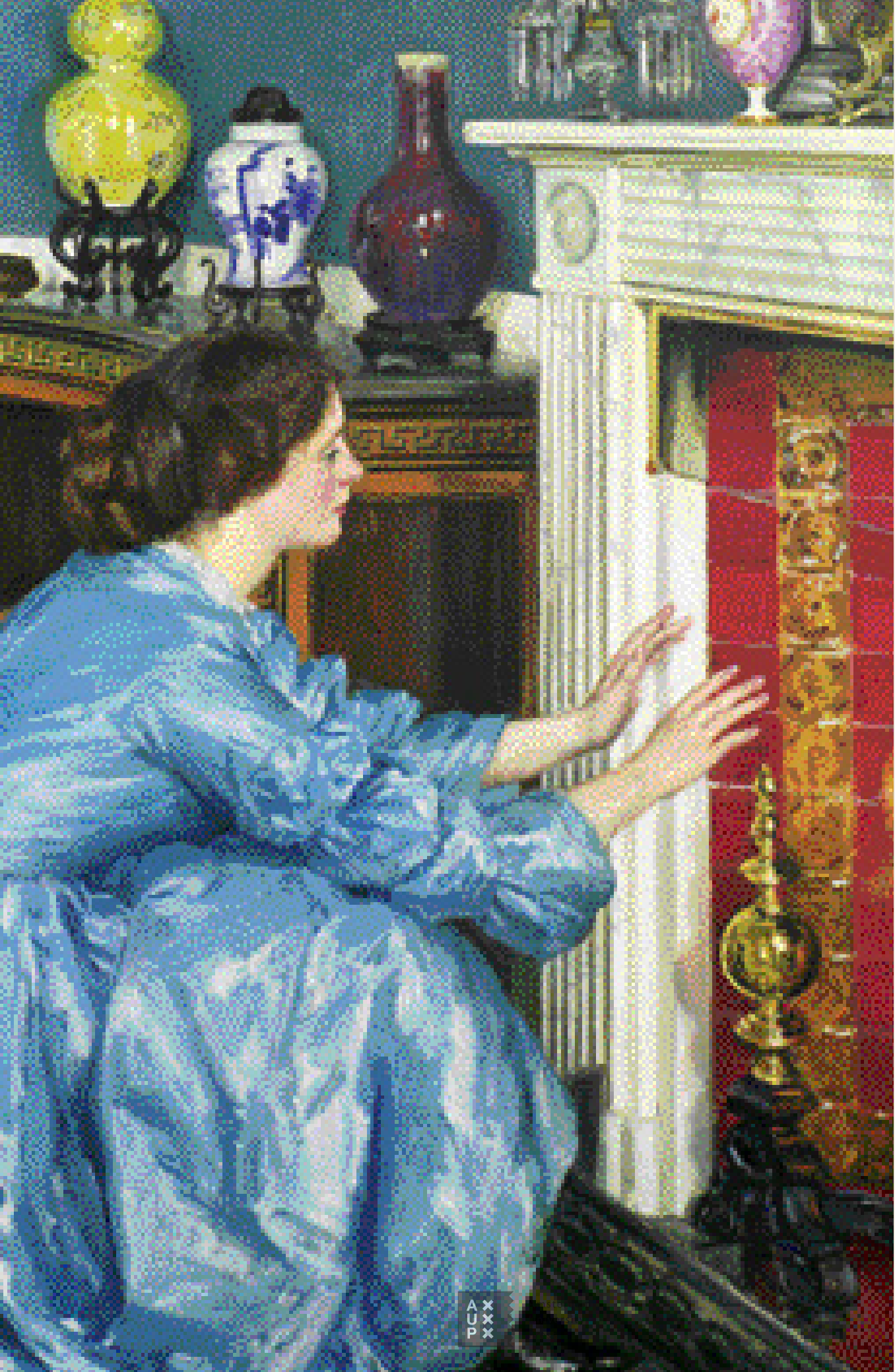

Woord vooraf

Wie weet wat hij leest, ziet twee keer zo goed

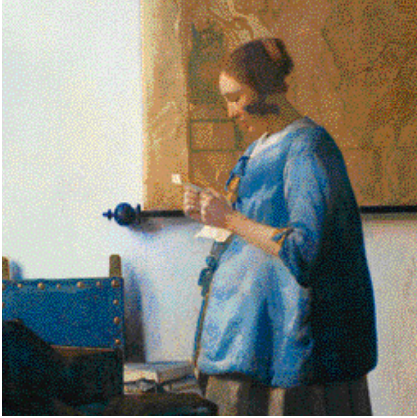
Menander (4de eeuw v.Chr.)

Op mijn regelmatige zwerftochten door de schilderijenzalen van musea die ik op verregende zaterdagmiddagen of tussen de bedrijven door tijdens mijn dienstreizen onderneem, stuitte ik op een dag in de Alte Pinakothek in München op een schilderij van de in Brugge geboren Pieter Janssens Elinga. Over de schilder wist ik alleen dat hij de schepper was van interieurs met een sterke perspectivische werking die in het Holland van de 17de eeuw zeer populair waren. Het gaat hier om een soort kijkdozen die de beschouwer de illusie geven dat hij een kijkje in de woning neemt en daarbij verschillende, via openstaande deuren verbonden kamers inclusief bewoners en huisraad waarneemt.

Het schilderij dat mijn belangstelling wekte, was echter een simpel paneel dat in de loop der eeuwen nogal donker was geworden en op het eerste gezicht allesbehalve spectaculair was. Maar ook dit schilderij nodigde ertoe uit om virtueel door de afgebeelde ruimte te dwalen. Alles leek op zijn plaats, van licht vervuld, behaaglijk. Blikvanger was een lezende vrouw die haar rug naar de beschouwer had toegekeerd, en niet alleen aan de beschouwer, maar aan de hele wereld. Ze zat op een stoel die voor de gelegenheid onder de hoge ramen was geschoven. De onderste helft van de ramen was verduisterd, zodat je noch van binnen noch van buiten in de kamer kon kijken en zo de lezende vrouw kon gadeslaan. Het ging hier vermoedelijk om de huisvrouw, misschien zelfs de dienstmeid. Verschillende details van het schilderij

wezen er bovendien op dat ze bijna ademloos, met verzaking van haar plichten, was gaan zitten lezen – alsof ze de afwezigheid van haar bazin of man wilde benutten voor een gestolen leesuurtje. Elinga had het schilderij met zoveel plezier voor het detail gemaakt dat je zelfs de titel van het opengeslagen boek kon lezen. Het was een roman, met een titel waar geen einde aan leek te komen: *Die schoone hystorie van Malegijs. Een schoone en nieuwe historie autentijck. Die dat veruaerlijck paert ros Beyaert wan. En die veel wonderlijcke en auontuerlike dingen bedreef in zijn leuen*. Later ontdekte ik dat dit een omwerking van een middeleeuws heldenepos was; het boek behoorde tot de destijds zeer populaire ridderromans.

Lezende vrouwen waren voor mij een bekend onderwerp in de schilderkunst, maar ik had er tot dan toe niet al te veel aandacht aan besteed. Zeker, Maria las, net als Maria Magdalena, en ook andere centrale vrouwenfiguren van het christendom werden dikwijls met een boek afgebeeld. Maar het boek was hier vermoedelijk vooral als symbool bedoeld: de schilders hadden het de vrouwen in zekere zin in handen gegeven om op hun positie en functie in het christelijk heilsplan te wijzen. Deze symbolische functie van het boek bleef ook bestaan toen de schilderkunst in renaissance en barok zich meer op wereldse zaken ging richten. Bijvoorbeeld in de beeltenis van de dichteres Laura Battiferri van de maniërist Agnolo Bronzino uit het midden van de 16de eeuw. Op dit fascinerende portret houdt ze een uit-

Johannes Vermeer (1632–1675)
Brieflezende vrouw, ca. 1663 / 1664
Amsterdam, Rijksmuseum

gave van Petrarca's tweehonderd jaar eerder geschreven Sonnetten aan Laura in haar ongemeen ranke en welgevormde handen. Zo verwerft ze een plaats in de petrarkische schrijftraditie, en Petrarca's sonnetten worden als stijlvormend patroon bevestigd. Vrijwel in dezelfde tijd schilderde Sofonisba Anguissola, een van de zeer weinige vrouwelijke schilders van de renaissance, op nog geen twintigjarige leeftijd een zelfportret. Ook hier geeft een opengeslagen boek een duidelijke boodschap: dit is het werk van een humanistisch geschoolde kunstenaar die je zou moeten navolgen.

Op het spoor gezet door Elinga's lezende huisvrouw ontdekte ik steeds meer lezende vrouwen op schilderijen uit alle stijlperioden – niet alleen vrouwen met boek, maar ook, gezien vanuit onze huidige optiek, 'echte' lezeressen die geboeid zijn door wat ze lezen. Een eerste hoogtepunt bereikte hun voorstelling in de interieurs van de Hollandse schilderkunst uit de 17de eeuw. Niet alleen bij Elinga, maar ook bij veel belangrijkere schilders als Johannes Vermeer, Dirck Hals, Jan Steen of Gerard ter Borch vind je tal van lezeressen van boeken én van brieven. Het bekendst is vermoedelijk Vermeers *Brieflezende vrouw*, die – waarschijnlijk zwanger – een brief van haar ver van huis vertoevende man ontcijfert en de inhoud voor zich uit mompelt. We mogen ervan uitgaan dat vanaf de 16de eeuw veel Hollandse vrouwen konden lezen en schrijven, in elk geval meer en beter dan elders in Europa.

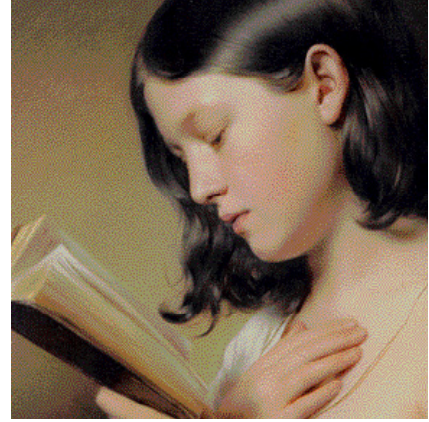
Met de 18de eeuw, de eeuw van de verlichting, nam niet alleen het aantal voorstellingen van lezende vrouwen toe, ook het spectrum van de bij het lezen aangenomen houdingen verbreedde zich: de vrouwen lazen nu niet meer uitsluitend staand en zittend, maar ook halffiggend – *accrochante*. In deze positie gaf bijvoorbeeld François Boucher de markiezin van Pompadour, de uit een burgerlijk milieu afkomstige maîtresse van Lodewijk VX, op haar eigen verzoek weer. Lezend in een boek wacht ze in haar boudoir op de koning: de ontwikkelde vrouw die de sociale ladder had beklommen, verdrijft de tijd met lezen. Haar zelfbewustzijn vloeit voort uit de wetenschap dat ze beide heeft te bieden: schoonheid en wijsheid.

Wat lezen de afgebeelde vrouwen?

In de 19de eeuw was het hek van de dam: ontelbaar waren de konterfeitsels van lezende vrouwen, de meeste alleen met een boek, dat nu louter de op het oog grenzeloze honger naar leesstof symboliseert. Dag en nacht wordt er gelezen: zittend bij het open raam of bij het schijnsel van een petroleumlamp, in bed, liggend op de buik of zittend op een bankje in het park. Schilders laten de lezeressen en face of en profil, in halfprofiel of en trois-quarts zien, gebiologeerd door de stof of juist van het boek opkijkend, in baljurk, in een zomers rokje, een kanten lijfje of zelfs helemaal naakt, alleen of met z'n tweeën, soms ook in groep.

Franz Eybl (1806–1880)
Lezend meisje, 1850

Wenen, Österreichische Galerie im Belvedere

Zag je op schilderijen uit de middeleeuwen en de renaissance mannelijke lezers vaker dan vrouwelijke, dan veranderde dit vanaf de gouden eeuw van de Hollandse schilderkunst: steeds meer vrouwen lezen, lijken de afbeeldingen ons te willen zeggen, en steeds meer vrouwen geven de voorkeur aan lezen boven andere, meer conventionele vrouwelijke bezigheden zoals handwerken, musiceren of er representatief proberen uit te zien en goed voor de dag te komen – een van de meest voor de hand liggende maar ook uitputtendste van alle ‘bezigheden’ op schilderijen.

Wanneer je je afvraagt hoe het komt dat er steeds vaker lezende vrouwen werden geschilderd, doemt er misschien direct een heel banale verklaring op: in de uren, zo niet dagen dat ze model zaten voor de schilders, moesten de vrouwen noodgedwongen iets omhanden hebben dat hen enerzijds niet te snel verveelde, maar anderzijds ook zo roerloos mogelijk op hun plaats liet zitten. Hier diende zich het lezen aan – bovendien was de voorstelling van een lezende vrouw een aanzienlijke artistieke uitdaging omdat je de (innerlijke) gemoedsbewegingen tot uiting moest zien te brengen in (uiterlijk) zichtbare kenmerken als de blik, de mimiek, de lichaamshouding of de positie van de handen. De Oostenrijkse schilder Franz Eybl koos in de 19de eeuw een wel heel elegante oplossing door de innerlijke, uiterlijk niet zichtbare gemoedstoestand van de lezeres in de beweging van de snee van het boek

te laten weerspiegelen: de bladzijden lijken wel in het licht te vibreren.

Maar deze op zich niet onjuiste waarneming over de voordelen van het lezende model verklaart uiteraard nog niet de opvallende toename van vrouwelijke lezers op schilderijen vanaf de 17de en 18de eeuw. Je komt dichterbij een antwoord als je je afvraagt wat de vrouwen op de voorstellingen nu eigenlijk lezen. Afgezien van de Bijbel waren dat aanvankelijk getijdenboeken. Op voorstellingen van de annunciatie wordt Maria door de verschijning van de engel vaak opgeschrikt als ze in een getijdenboek verdiept is. Deze gebedenboeken voor privégebruik bevatten gebeden voor de dag die kwam; ze mochten zich in de late middeleeuwen in adellijke kringen in een grote populariteit verheugen en bezaten een grote status. Behalve door de clerus werd vermoedelijk vooral gelezen door vrouwen; leken, voor zover man, waren het lezen maar zelden machtig.

Bij de stichtelijke literatuur voegde zich in de 17de eeuw de brief als geliefd leesobject van vrouwen. Dat bleef ook in de 18de eeuw zo. Marguerite Gérard, een leerlinge van Fragonard, schilderde vlak voor de Franse Revolutie een prachtige scène die aan een van de destijds veel gelezen briefromans ontleend zou kunnen zijn: een jonge vrouw is na het lezen van een brief flauwgevallen en haar vriendin schiet haar met een reukflesje te hulp.

Sir John Lavery (1856–1941)
Miss Auras (Het rode boek), ongedateerd
Privécollectie

In de loop van de 18de eeuw werden de brieven op de voorstellingen van lezende vrouwen, net als eerder de religieuze of belerende boeken, allengs verdrongen door een nieuwe leesstof die zijn grootse entree maakte: de roman. Niet dat er voordien geen fictieve verhalen waren die het leven van een mens bestreken. Dat blijkt immers uit de ridderroman die de huisvrouw op Elinga's schilderij uit de 17de eeuw verslindt. Maar de romans die in Frankrijk sinds *De prinses van Clèves*, in Engeland sinds *Pamela* en in Duitsland sinds *Het lijden van de jonge Werther* ontstonden, waren van een iets ander kaliber dan hun voorgangers, de Griekse en middeleeuwse romans. Eerst had je hun kennelijke realisme dat zich in een mensbeeld manifesteerde dat veel minder vleidend was dan dat van hun voorgangers. In wezen is de opkomst van de moderne roman in de 18de eeuw te danken aan een breuk met de traditie. Vóór die tijd ontleenden de auteurs hun stof aan de mythologie, religie, sagen of oudere literatuur; de autoriteit ervan stond borg voor het waarheidsgehalte van het vertelde. Dit dogma werd nu bij het grof vuil gezet. Niet de overlevering van het verleden, maar de individuele ervaring was de nieuwe weg naar de waarheid – niet de koninklijke weg, maar de weg van het individu in al zijn tegenstrijdigheden. De roman haalt het leven naar boven en toetst het; of die toetsing steekhoudend is, moet opnieuw door een individu worden beoordeeld: de lezer die een gelijkwaardige partner van de auteur wordt. De filosoof Jean-Paul Sartre

sprak in dit verband heel toepasselijk van een 'pact van grootmoedigheid tussen auteur en lezer'.

Schrijfsters en hun lezeressen

Deze lezer, de lezer van romans, was vanaf het begin meestal een lezeres. En dat is nog altijd zo. Het lezerspubliek van de 18de eeuw, waaraan de bloei van de moderne roman te danken is, bestond hoofdzakelijk uit vrouwen. In Engeland heeft de dichter, politicus en journalist Joseph Addison deze tendens al vroeg waargenomen, en in de andere Europese landen op de drempel van de verlichting en industrialisering was het niet anders. Al in 1713 schreef Addison in *The Guardian*: 'Er is een aantal redenen waarom de schone wetenschappen [bedoeld zijn de 'belles-lettres', waarvan ons begrip 'bellettrie' is afgeleid] meer overeenkomsten hebben met de vrouwelijke dan met de mannelijke wereld. In de eerste plaats omdat vrouwen meer vrije tijd en een zittende levenswijze hebben (...). En dan is er nog een reden waarom vooral voorname vrouwen zich aan de literatuur wijden: namelijk dat hun echtgenoten er in het algemeen geen kaas van hebben gegeten.' Je verbaast je erover dat daaraan in de afgelopen drie eeuwen maar weinig is veranderd. Uitgevers en boekhandelaars weten en statistieken bewijzen het: de bellettristiek is het domein van de vrouw, zo'n twee derde van alle romanlezers is vrouw.

De genoemde vrouwelijke dominantie geldt echter zeker niet alleen voor de lezers, maar ook voor